

ԱՍՏՂԻԿ ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

ՀԱՅ ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ XV-XVII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հայ հոգևոր երաժշտությունը, սկիզբ առնելով IV-V դարերում, անցել է հազարամյա զարգացման փուլուն մի ժամանակաշրջան¹: XV դարից սկսած, սակայն, հայ երաժշտական մշակույթը, որ այնչափ մեծ ծաղկման էր հասել Կիլիկիայի հայկական պետությունում և բուն Հայաստանում, հետզհետե հայտնվում է անկումային վիճակում: Պատճառը քաղաքական բարդ կացությունն էր, սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակը, որ ստեղծվել էր բարբարոս ցեղերի կատարած արշավանքների ու ասպատակությունների, կոտորածների, ավերների, գաղթի ու տեղահանությունների հետևանքով: «Աւա՛ղ և եղու՛կ ամենայն Հայոցս, զի աւերեցաւ ամենայն երկիրս», - գրում է Թովմա Մեծոփեցին՝ նկարագրելով Լանկ-Թամուրի արշավանքները²: XV դարում Հայաստանում տիրող օրհասական իրավիճակի խոսուն վկայությունն են ձեռագիր հիշատակարանները³: 1425 թ. Աղթամարում Թովմա Մինասենցի ձեռքով ընդօրինակված Ավետարանի էջերում կարդում ենք. «աշխարհս մեր աւերակ, և սեղանք և դրունք եկեղեցեաց մերոց տապալեալ, և սպասք սրբութեանցն գերի վարեալ, և արհնեբգութիւնքն Աստուծոյ լռեալ ի բոլոր երկիրս մեր, միայն խոյակապ սուրբ Խաչս է մնացեալ իբր զհաւր թագաւոր՝ անսասան և անպարտելի, որ և աջ Անեղին Աստուծոյ հրեղէն պարիսպ եղիցի սմա՝ պահելով առանց փորձանաց ի պարծանս ամենայն քրիստոնէից»⁴: 1427 թ. Մեծոփավանքում գրված մի հիշատակարանում, որի ստացողը Թովմա Մեծոփեցին է, պատմվում է այն դառն և չար ժամանակի մասին, երբ «աւերեցաւ աշխարհս ամէն ի անաւրէն թուրքմանէն. և Զ. տարի է, որ պատարագ չէ եղել ի ծովու բոլորս ամէն»⁵:

¹ Հայ երաժշտագիտության մեջ այն բավարար չափով ուսումնասիրված և լուսաբանված է Հ. Հովհաննիսյանի, Ք. Քոչնարյանի, Ն. Թանմիզյանի, Ռ. Աբայանի, Գ. Գյոզակյանի, Ա. Արևշատյանի, Մ. Նավոյանի և այլոց աշխատություններում: Հետագա շրջանի (մինչև XVIII-XIX դարերը) հայ երաժշտական մշակույթի մասին դեռևս չունենիք ամբողջական պատկերացում: Սույն հոդվածը մի փորձ է դույզն չափով լրացնելու այդ բացը:

² Պատմության Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծօբեցայ, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբ Կարապետ վարդ. Շահնագարեան, Փարիզ, 1860, էջ 32: Գիտամենական բնագիրը հրատարակել է Լ. Խաչիկյանը՝ Թովմա Մեծօփեցի, Պատմագրություն, Եր., 1999:

³ Տե՛ս Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, մասն Ա. (1401-1450 թթ.), Եր., 1955, մասն Բ (1451-1480 թթ.), Եր., 1958, մասն Գ (1481-1500 թթ.), Եր., 1967 (այսուհետև՝ Ժե դ. հիշատակարաններ):

⁴ Ժե դ. հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 326-327:

⁵ Նույն տեղում, էջ 361:

Սակայն հայ վանականի գրիչը՝ անկախ արտաքին պայմաններից, շարունակում էր գրել, օրինակել, մարտնչել՝ ոչնչացվող գրչագրերի փոխարեն ստեղծելով նորանոր ձեռագրակերտ հուշարձաններ, այդ թվում նաև՝ երաժշտածիսական մատյաններ: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, ի թիվս այլոց, կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում նաև հայոց եկեղեցիներում կատարվող պաշտոներգության մասին: Մեջբերենք մեզ հետաքրքրող մի քանի հատված այս շրջանի հիշատակություններից:

1447 թ. ընդօրինակված Գանձարանի (Բուքրիխա, Ս. Կատարինեանց վանք) գրիչ Ներսես քահանան գրում է. «Ով հայրապետք և քահանայք և մանկունք նոր Սիրովնի, յորժամ ուրախանայք ի յատենի եղանեակէք զքաղցր եղանակս զՄարտիրոսացն եւ Տէրունի, յիշման առնէք զմեզ արժանի»⁶: 1445 թ. Գրիգորի գրչագրած Սաղմոսի հիշատակարանից պարզ է դառնում, որ Արղըն⁷ բերդաքաղաքը կանգուն է մնացել և բարձր [իմա՝ Բարձրահայաց] Աստվածածնի շքեղաշուք խորանահարկ և գմբեթաձև տաճարում երգեցողությունը կատարվել է հավուր պատշաճի. «զըրեցաւ աստուածաքնար երգարանս գործիք արհնութեան և քնար Հոգւոյն Աստուծոյ ճշմարտի մեծի Դաւթի թագաւորի և մարգարէի, զոր երգեն հոգւով մանկունք ուսումնասէրք ի դրունս սուրբ եկեղեցւոյ ... ի մեծ և յանառիկ դղեակն Արղնոյ, առ դուրս վիմարդեան և շքեղաշուք խորանայարկ և կրմբեթաձև բարձր Աստուածածնի տաճարիս, և ընդ հովանեաւ սուրբ նշխարացս, որ աստ կան հաւաքեալ»⁸:

Մեկ այլ տեղ գրիչները հիշատակում են, որ սկսում են շինվել ու նորոգվել եկեղեցիներ: 1460 թ. Հայսմավուրքը ստացող Մելքիսեթը մեծ ջանքերի շնորհիվ վերաշինում է Երեւանի վանքը (Առբերանի գավառում). «ըստ կարողութեան անձին մերում նորոգեցաւ զվանքս և շնորհագարդ զարդարեցաք զեկեղեցիս սգեստիւք պատարագաց, նաև մանկամբք սուրբ Սիրոնի, զոր Տէր Աստուած ի կամս իւր պահեսցէ, ամէն»⁹: 1476 թ. տեր Կարապետը ձեռք է գարկում Ս. Պողոս առաքյալի վանքի վերաշինությունը (Վանում). «կարողութեամբն Աստուծոյ և օգնականութեամբ սուրբ առաքելոցն վերստին նորոգեաց զսուրբ քումբէթն և զժամատունն և զդուռն սուրբ եկեղեցւոյն, և զարդարեաց զեղեցիկ շուրջառաք և ժամատեղաք»¹⁰:

⁶ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, կազմեց Սմբատ Տէր-Աւետիսեան, Վիեննա, 1970, էջ 499: Լ. Խաչիկյանը տեղանունն ուղղում է Ումրուխիխա (ժե դ. հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 615), որը գյուղ է, վայրն անորոշ (էջ 808):

⁷ Արկնի-Բերդաբաղաբ Մեծ Հայքի Չորրորդ Հայք աշխարհի Պաղնատուն գավառում: Արկնիից վեր, մի բարձր ու անմատչելի ժայռի վրա գտնվում է նրա բերդը և Բարձրահայաց Ս. Աստվածածին կամարակապ, գմբեթավոր վանքը (կառուցված 1433 թ.): Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Սա. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Եր., 1986, էջ 456:

⁸ Ժե դ. հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 589-590:

⁹ Ժե դ. հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 132:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 403:

Հիշատակարաններն անսպառ և անփոխարինելի աղբյուր են վանական հաստատություններում գործած երաժիշտ-փիլիսոփաների մասին տեղեկություններ հայթայթելու տեսանկյունից: Հայտնի է, որ միջնադարում **փիլիսոփա** էին կոչվում նաև եկեղեցական պրոֆեսիոնալ երգիչ-երաժիշտները. «և ունիմք սովորաբար փիլիսոփայ ասել որք չերաժշտական արհեստս կատարեալք են», - գրում է Ներսես Շնորհալին¹¹: Ստեփաննոս Օրբելյանը Տաթևի վանքի մասին խոսելիս շեշտում է, որ այն «լի էր և ծովամատոյց փիլիսոփայիւք երաժշտական երգոց»¹²: Պատմիչն ինքն էլ իր ժամանակի նշանավոր երգիչներից մեկն է եղել¹³, իսկ Սյունյաց դպրոցի գրեթե բոլոր նշանավոր դեմքերը հայտնի են եղել նաև իբրև փիլիսոփա-երաժիշտներ¹⁴: Վարդան Հացունին փիլիսոփաներին բնութագրում է իբրև «ճշմարիտ երաժիշտներ»՝ ձայնեղ ու վարժ¹⁵, որ եկեղեցական երգեցողության մեջ հմուտ՝ քահանայական դասի ներկայացուցիչներ էին, և վերոնշյալ օրինակների հետ մեկտեղ, մեջբերում է նաև «զգենուն փիլիսոփայքն» բառակապակցությունը (1449-ի և 1494-ի Տոնացույցներից):

Ներկայացնենք տեղեկություններ սույն ժամանակաշրջանում գործած երաժիշտների մասին:

1406 թ. Մկրտիչ գրչի ձեռքով արտագրված (տեղն անհայտ) Տոնացույց և Մանրումունք ձեռագրի հիշատակարանում հիշվում է «զՅակոբ վարդապետն՝ զֆաղցր երգող երաժիշտ մեծ փիլիսոփայն, որ զօրինակն շնորհեաց»¹⁶: 1411 թ. Մեծոփավանքում գրչագրված Գրիգոր Տաթևացու Քարոզգրքի գրիչ Հովհաննեսը հիշատակում է Սարգիս փիլիսոփա Վարազեցուն, որ եղել է վանքի միաբան¹⁷: 1411 թ. Երուսաղեմի Ս. Հարություն տաճարում գրիչ Հովհաննես Սանահնեցին, գրելով «եղանակաւոր տառս, որ կոչի Մանրուսումն», խնդրում է հիշել իր հոգևոր հորը՝ երանաշնորհ, երիցս երանյալ Հովհաննես փիլիսոփային¹⁸: 1415 թ. մի ձառնարում (Ռշտունիքի Տշող գյուղ) գրիչ Ստեփաննոսը հիշում է օրինակը տվող Հովհաննես փիլիսոփային՝ սրբասեր քահանային¹⁹:

Դարանաղյաց գավառի Կապոսի վանքում է գործել Սահակ ֆաղցրաձայն երաժիշտը, որին գրիչ Ավետիք վարդապետը համարում է իր հոգևոր հայրն ու

¹¹ Սրբոյ Բօրն մերոյ **Ներսիսի Շնորհալոյ** Մեկնութիւն «Բարձրացուցեմք» նաոի Դափի Անյաղք փիլիսոփայի ի Սուրբ Խաչն. - «Ճոսֆաղ», ամսագիր կրօնական և բանասիրական գիտելեաց, հ. Գ, Մոսկոս, 1861-62, էջ 39-40:

¹² **Ստեփաննոս Օրբելեան**, Պատմութիւն նախնգին Սիսական, Քիֆլիս, 1910, էջ 226:

¹³ **Գ. Գալսեֆեարեան**, Սյունեաց դպրոցը. - «Տանար», 1911, N 43, էջ 685-686:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ **Վ. Հացունի**, Պատմութիւն հայոց Աղօթամատոյցին, Վենետիկ, 1965, էջ 90:

¹⁶ Ժե դ. հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 316:

¹⁷ Ժե դ. հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 128:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 131:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 177: Նույնպիսի գրառում ենք գտնում գրչի 1419-ին արտագրված ձառնարի հիշատակարանում (էջ 226):

հույժ երախտավոր ուսուցիչը (1416 թ.)²⁰: Մեկ այլ տեղում գրիչը Սահակին հիշում է իբրև կորովամիտ բանասեր և երաժշտապետ (1425 թ.)²¹:

1418 թ. Ռշտունիքի Ս. Վարդանի անապատում օրինակած Մաշտոցի գրիչ Աստուածատուր աբեղան խնդրում է հիշել իր ուսուցիչ Հակոբ վարդապետին՝ «գերջանիկ և զքրտնաջան մշակն եկեղեցույ ... զհնազանդ և զաստուածասէր հոգին, զսուրբ և զընտրեալ բաբունին», որն իրեն սովորեցրել է Սաղմոս և Շարական, ու նաև՝ «գգիր, զծաղիկ, զոսկել և զկազմել»²². գրիչը հիշում է նաև Թումա և Հովհաննես փրկիստփաներին²³: Իսկ 1419-ին օրինակած Ավետարանում նույն Աստվածատուրը հիշում է Ոստան քաղաքի քահանաներ Հովհաննես փիլ. Ամիրլուսենցին, Գորգ փրկիստփային, Աստմ և Աստուածատուր փրկիստփաներին, վերջինիս որդի Ստեփանոս փրկիստփային²⁴:

Տասնամյակներ անց՝ 1455-ին, արդեն 70-ամյա Աստվածատուր եպիսկոպոսը իր գրչագրած Ավետարանի հիշատակարանում կրկին երախտիքի խոսքեր է ուղղում Հակոբ վարդապետին, որն իրեն ուսուցանել էր «զՍաղմոս, զՇարական, զտետրն բովանդակ՝ զԹագաւորք և զԱլէլուք, զԺամամտերն, զՓառերն, զԽոնարհեցուքն և զՈւղղեցիքն, զգրագրութիւն, զծաղիկել, զկապել, և զամենայն բարեձևութիւն կարգաց, որ է ի Սուրբ եկեղեցի»²⁵:

1420 թ. Աղթամարի Ս. Խաչ վանքում օրինակելով Ավետարանը՝ Թումա Մինասենցը նախ հիշատակում է մեծահամբավ բաբունի Հովհաննեսին, որի օրոք սուրբ ուխտն աչքի էր ընկնում ամենայն բարեկարգությամբ, ապա հիշում «ծաղիկեալ ալեաւք, մանաւանդ թէ իմաստութեամբ»՝ սուրբ ուխտի առաջնորդ Ստեփաննոս փրկիստփային²⁶, իսկ մեկ այլ Ավետարանում (1428 թ.) նրան անվանում «հեզահոգի վանից հայրն»²⁷: 1421-ին Սանահնի վանքում օրինակված Մանրուսմունքի հիշատակարանում, որ գրիչն անվանում է «ցանկալի երգարանս երաժշտական ձայնաւորաց», հիշվում է Հովսեփ փրկիստփան²⁸:

Գրիչները բազմաթիվ պատվելի տիտղոսներով են հիշում իրենց երաժիշտ-ուսուցիչներին, ինչպես որ Թումա Կաֆայեցին է գրում Տաթևում 1422 թ. ընդօրինակած մի ձեռագրում. «Վարժապետն և զուսուցիչն, զանհաս երաժիշտն և զքաղցրաձայն փրկիստփայն, զմեծ պարոն Սարկաւազն, զուսուցիչն մանկանց նոր Սիոնի»²⁹: 1437 թ. Շարակնոցը՝ Խըլկըցի լավ և ընտիր ձեռագրերից ընդ-

²⁰ Նույն տեղում, էջ 188:

²¹ Նույն տեղում, էջ 343:

²² Նույն տեղում, էջ 220:

²³ Նույն տեղում, էջ 221:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 227-228:

²⁵ Ժե դ. հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 424:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 239:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 377:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 257:

²⁹ Գ. Ալիշան, Սիսական. տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 241:

օրինակող գրիչ Շմավոնը հիշում է Սանահնի վանքում գործած ներսես «քաջ ֆիլիսոֆային»³⁰: 1437 թ. Բերկրիի Արգելան անապատում արտագրված Շարակնոցի հիշատակարանում հիշվում է Ստեփանոս քաջ փիլիսոփան³¹: 1446 թ. Երզնկայի Ս. Կիրակոսի վանքում ընդօրինակված Հայսմավուրքի գրիչ Սարգիսը աղաչում է հիշել իր «հոգևոր գործի» հորդորողին՝ վանքի առաջնորդ խառագանագգեաց ճգնավոր, ֆաղցրաձայն փիլիսոփա Հովհաննեսին³²:

1452 թ. Տփիսիսում գրված Գրիգոր Տաթևացու Քարոզգրքի հիշատակարանում հիշվում է Կարապետ ռաբոննապետը, որն ուսուցանել է «զվարդապետական և զերաժշտական գիտությունս»³³:

1464-ին Տարբերունիքի (Առբերանի) Արգելանի³⁴ վանքում ընդօրինակված Շարակնոցի հիշատակարանում հիշվում է Վարդան ֆաջահաղթ փիլիսոփան: Ձեռագիրը, որ նախորդ գրչի կողմից կիսատ էր մնացել, խազագրել է Ագարիա երեցը³⁵: Երզնկայի Կապոսի վանքում օրինակված Գանձարանի (1466 թ., գրիչ Սամուել Նաղաշ) հիշատակարանում հիշվում է վանքի ֆաղցրաձայն փիլիսոփա տեր Մարգարեն³⁶: 1473 թ. օրինակած Ավետարանի (Հիզնա երկիր, գյուղ Սորի) հիշատակարանում Հովսեփ գրիչը երախտիքով է հիշում Մխիթար փիլիսոփային, որը տվել է Ավետարանի օրինակը³⁷, իսկ 1474-ին՝ նաև Մովսես փիլիսոփային³⁸: 1484 թ. Բոլորաձոր անապատում Մանրուսմունք ընդօրինակող Աբրահամ գրիչը հիշում է իր ավագ եղբորը՝ Դավիթ ավագերեցին և փիլիսոփային³⁹: 1498 թթ. Կարապետ գրիչը Աղթամարի Ս. Խաչ վանքում հիշատակում է «զմեծ և զընդրեալ փիլիսոփայքն և զքարտողայքն զՄինասենց Թումայն և զՀայրապետ աբեղայքն»⁴⁰:

XV դ. այլևայլ վանքերում գործած երաժիշտների թվում են⁴¹.

1412 թ. Արճեշում Ավետարան ստացած և այն Մեծոփավանքին նվիրած Թադեոս փիլիսոփան և վերջինիս ուսուցիչ Ստեփանոս փիլիսոփան,

³⁰ Ժե դ. հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 468:

³¹ Ժե դ. հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 385:

³² Ժե դ. հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 601:

³³ Ժե դ. հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 18:

³⁴ Արգելանա Ս. Աստուածածին – վանք Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհի Առբերանի գավառում (Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 404):

³⁵ Ժե դ. հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 218:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 251:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 342:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 368:

³⁹ Ժե դ. հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 57:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 268: Ավելի վաղ (1492 թ.) նույն գրիչը գրում է «հօրեղբաւն իմոյ Հայրապետ սրբակրան աբեղային, և Մինասե(ն)ց Թումայ արի և ֆաջ փ(ի)լիսոփային» (էջ 187):

⁴¹ Այս և հետագա շրջանի երաժիշտների մասին տեղեկությունները ֆաղել ենք ձեռագրերի հիշատակարաններից, ձեռագրացուցակներից, այլևայլ գրականությունից:

Ներսես «քաղցրանուագ» փիլիսոփան, որ 1414 թ., Օշականում ստացավ ճաշոց,

քաջ երաժշտապետ Սարգիսը, 1416 թ., Կապոսի վանք,

1421 թ. Ռշտունյաց Լիմ անապատի միաբաններ Սարգիս և Վարդան փիլիսոփաները,

տեր Վահրամ քահանան՝ «երաժշտապետ պանծալի», 1421 թ., փակակալ Կիլիկիո Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի,

Հովհաննես երաժշտապետը, 1423 թ., Սանահնի վանք,

Մարուգե փիլիսոփան, 1424 թ., Երուսաղեմի Ս. Փրկիչ վանք,

Թովմա փիլիսոփա Վարագեցին, 1424 թ. (տեղն անհայտ),

Ներսես փիլիսոփան, 1428 թ., միաբան Կողոց վանքի (Արծկեի գավառում),

Գրիգորիս անհաղթ փիլիսոփան և անհաս ձայնավորը, 1433 թ., Երուսաղեմի Ս. Փրկիչ վանք,

Զաքարիա փիլիսոփան, 1436 թ., Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու ուսուցիչ,

Հակոբ փիլիսոփան, 1439 թ., Արգելանի վանքի հոգևոր հայր,

տեր Ներսես փիլիսոփան, 1441-1497 թթ., Սանահնի վանք,

տեր Հովհաննես, տեր Ավետիս, տեր Հերապետ, տեր Ստեփանոս փիլիսոփաները, 1465-1471 թթ., Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցի,

երաժիշտ և գրիչ Աստուածատուրը, որ 1473 թ. Երուսաղեմում խազագրեց Շարակնոցը,

տեր Ատոմ փիլիսոփան, 1486 թ., Արծկեի Սքանչելագործ վանք,

Գրիգոր փիլիսոփան ժե դարում (տեղն անհայտ), որին հիշում է իր աշակերտ Ավետիսը,

«գրաղցրաձայն հնչողն գտէր Թաղէոս դասավարն», 1494 թ., Երզնկայի Կապոսի վանք:

Հայ մշակները գրչության կենտրոններում շարունակել են իրենց ստեղծարար աշխատանքը՝ արտագրելով, ծաղկելով, խազագրելով երգչական մատյաններ: Հովհաննես Մանկասարենցը (XV դ., Արճեշի գրչության կենտրոն), անխոնջ աշխատելով 72 տարի, ի թիվս այլ ձեռագրերի օրինակել է շուրջ 60 Աղթամատուց, Շարակնոց և Սաղմոսարան, Մաշտոց և Գանձտետր⁴²: Ձեռագրական ուրույն ավանդույթի ներգրողներից մեկն է նաև XV դարում Աղթամարում գործած գրիչ, երաժիշտ, խազագետ, «մեծ փիլիսոփա»⁴³ Թովմա Մինասենցը, որը նույնպես ընդօրինակել է բազմաթիվ Ավետարաններ, Մաշտոց, Մանրուսում, Գանձարան ժողովածուներ: 1445 թ. նա Աղթամարում արտագրում է մի Գանձարան, որպեսզի «ուրախասցին սովաւ հանապազ մանկունք և սպասաւորք Սուրբ Խաչի տաճարիս համեղաբան գանձիւքն և քաղցրեղանակ

⁴² Լ. Խաչիկյան, Աշխատություններ, հ. Գ, Եր., 2008, էջ 149:

⁴³ Հ. Անադյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Եր., 1944, էջ 334:

մեղեդաբն և տաղիւքն»⁴⁴ շարունակութեան մեջ նշելով գանձասաց ու տաղասաց բոլոր հեղինակներին՝ Գրիգոր Նարեկացուց և Ներսես Շնորհալուց մինչև Խաչատուր Կեչառեցի: Բացի այս, բոլոր գանձերից ու տաղերից առաջ վերնագրերում մեկ առ մեկ նշել է դրանց հեղինակների անունները, ինչը մեր օրերում շատ կարևոր է հեղինակային պատկանելութեան հարցերի ճշգրտման տեսանկյունից: Երգչական մատյաններ ընդօրինակողները հատկապես խազագրութեան արվեստի հմուտ գիտական էին, և շատ դեպքերում նրանց էր վստահված այդ պատասխանատու գործը. այսպես, 1464 թ. Շարակնոցն ընդօրինակած գրիչ Ղազարը արդարև է հիշել ձեռագրի վրա աշխատած մյուս կրոնավոր խազագետներին՝ Մինասին, Հակոբին, Մկրտչին, «որք աշխատեցան ի տուն տալ խազին»⁴⁵ (այսինքն՝ տուն առ տուն խազագրել):

Գրչութեան ու մանրանկարչութեան կենտրոն է եղել Ձմշկաձագի Խարտիշատի Ս. Աստվածածնի և Ս. Կարապետի վանքը: Հատկապես զբաղված են եղել Շարակնոցներ, ինչպես նաև Ավետարաններ, Մաշտոցներ և Գանձարաններ արտագրելով⁴⁶: Խարբերդի Ջարդարիչի (կամ Ջարդառիճի) վանքը շատ սիրված ուխտատեղի է եղել՝ հարուստ ձեռագրերով: 1481 թ. այստեղ գրված Շարակնոցում գրիչը հիշատակում է «զՏէր Աւետիք վարպետն երաժշտականք, որ ուսոյց զձայնաւորքն ընդունելի եւ զՏէր Յովսէփ քաջ փիլիսոփայն, որ բազում աշխատեցաւ ի հետ մեր յուսուցանելն զգժուարախազ շարակունքս եւ զՏէր Վրթանէս, որ զմեզ յորդորէր ի ժամատեղի»⁴⁷: Բազում երաժշտածիսական մատյաններ են արտագրվել Բարձր Հայքի Սեպուհի, Կիրակոսի և Հովհիտայի, Ս. Լուսավորչի, Ս. Նիկողայոսի և այլ վանքերում:

Միջնադարյան Հայաստանում, առհասարակ, կրթական բարձրագույն հաստատություններում երաժշտության ուսուցումը մշտապես եղել է հատուկ ուշադրության առարկա. այդպես էր Գլաձորի համալսարանում (1291-1340)՝ Եսայի Նշեցու օրոք, որտեղ երեք լսարաններից մեկը մասնագիտացված էր խազագիտության և երաժշտության ուսուցման մեջ⁴⁸: Այդպես է եղել նաև Հովհան Որոտնեցու հիմնադրած Տաթևի համալսարանում (1390-1435), որտեղ նույնպես հիմնական երեք լսարաններից մեկը հատկապես ստեղծված էր երգ և երաժշտություն, երաժշտության տեսություն ուսուցանելու համար: Հովհան Որոտնեցուն հաջորդել է իր աշակերտը՝ Գրիգոր Տաթևացին (1346-1409), որը դասավանդել է նաև Ապրակունիսի, Մեծոփի և Երևանի բարձրագույն դպրոցներում: Եղել է ականավոր երաժիշտ և, ինչպես հավաստում են ձեռագրական

⁴⁴ ԺԵ դ. հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 582:

⁴⁵ ԺԵ դ. հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 219:

⁴⁶ Հ. Ռսկեան, Սեբաստիայի, Խարբերդի, Տիարպեթիի եւ Տրապիզոնի նահանգներու վանքերը, Վիեննա, 1962, էջ 141-150:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 83:

⁴⁸ Մյուս երկուսն էին՝ ա) ուսումնարան ներքին և արտաքին զբոս և բ) մատենագիտության և մանրանկարչության:

աղբյուրները՝ «ուսուցանէր զնախկին երգիչ վարդապետաց զերաժշտութիւնս քաղցրալուր ձայնի եղանակաւ: Մինչեւ անգամ յամենայն յերկրէ եւ ի քաղաքաց եկեալ պարապէին առ ոտս նորա»⁴⁹: Վերոհիշյալ հաստատություններում ուսանած նրա սաները՝ Թովմա Մեծոփեցին, Առաքել Այունեցին, Մատթեոս Ջուղայեցին և այլք, եղել են նաև անվանի երաժիշտ, տեսաբան, խազագետ: Հայ պաշտոններգության և առհասարակ ծիսական ու երաժշտածիսական գրքերի վերախմբագրման հարցում, ինչպես կարծում է վաստակաշատ երաժշտագետ Ն. Թահմիզյանը, Գրիգոր Տաթևացին մշակած է եղել որոշակի մի մոտեցում, որը կիրառել են նրա հետևորդները⁵⁰. հիշենք Թովմա Մեծոփեցու, ինչպես նաև Գրիգոր Խլաթեցու հիմնարար դերը հայ երաժշտածիսական մատյանների խմբագրման գործում: Տաթևացին իր աշխատություններում անդրադարձել է մի շարք երաժշտատեսական և ծիսակարգային հարցերի քննությանը, հայտնի է եկեղեցական եղանակների մասին իր ուսումնասիրությամբ, որը գետեղված է «Գիրք հարցմանց»-ում (գլուխ ԽԸ)⁵¹. այստեղ նա քննում է ձայնեղանակներին առնչվող մի շարք հարցեր, բացահայտում դրանց աղբյուրները շորս տարրերի հետ և այլն: Ըստ Ա. Արևշատյանի, Գրիգոր Տաթևացու «Վասն ձայնից հարցումն» մեկնությունը միջնադարի վերջին երաժշտական մեկնողական այն երկասիրությունն է, որը «սպառիչ ձևով ամփոփում և ի մի է բերում Հայաստանում ձայնեղանակների մասին ուսմունքի ողջ նախընթաց զարգացման ուղին, ընդգրկելով իր մեջ ինչպես նախաքրիստոնեական, հեթանոսական ավանդույթների արձագանքները, այնպես էլ՝ հետագայի աստվածաշնչական ըմբռնումներն ու հայեցակարգերը»⁵²: Բացառիկ արժեք ունի նաև Գրիգոր Տաթևացու կազմած շարականների հեղինակների ցուցակը՝ «Վասն շարականաց թէ՛ ո՛վ որ է ասացեալ»⁵³, որի վերջում ցուցում է տալիս՝ «Այսքան շարականս ընդունելի է յեկեղեցի, և աւելին քան զայս՝ խոտելի է և անպիտան»:

Խոսելով քննարկվող ժամանակաշրջանում հայոց ուսումնական կյանքի մասին, ակադ. Լ. Խաչիկյանը գրում է, որ անհրաժեշտ տնտեսական ու քաղաքական պայմանների բացակայությամբ պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ Հայաստանում արդեն չկային Գլաձորի կամ Տաթևի համբավավոր համալ-

⁴⁹ Լ. Խաչիկյան, Գլաձորյան համալսարանի և նրա սաների ավարտական ատենախոսությունները. - Երևանի համալսարանի գիտ. աշխատություններ, Եր., 1946, և. 23, էջ 423: Ըստ Լ. Խաչիկյանի՝ N 7823 (թ. 25բ) ձեռագրից մեջբերված այս հատվածը Դավիթ Բաղիշեցու Պատմությունից է:

⁵⁰ Ն. Թահմիզյան, Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V-XV դդ., Եր., 1985, էջ 45:

⁵¹ Գրիգոր Տաթևացու «Վասն ձայնից հարցումն» գլխի ֆունդությունը հանգամանորեն տրված է Ա. Արևշատյանի «Հայ միջնադարյան «ձայնից» մեկնություններ» գրքում, Եր., 2003, էջ 66-71:

⁵² Նույն տեղում, էջ 67:

⁵³ Գիրք հարցմանց երիցս երանեալ Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացոյն, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 637-638:

սարանների նման ուսումնական ու մշակութային խոշոր կենտրոններ: «Սակայն Հայաստանի տարբեր շրջաններում մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ևս գոյություն ունեին տարրական ու բարձրագույն տիպի ուսումնական հաստատություններ, որոնք զգալի դեր էին կատարում հայ եկեղեցու համար բանիմաց ու գրագետ վարդապետական կադրեր պատրաստելու գործում»⁵⁴: Այս առումով XV դ. երկրորդ կեսի ամենահայտնի ու նշանավոր կենտրոններն էին Հովհաննես րաբունապետ Համշենցու ղեկավարած համալսարանները Սեպուհ լեռան Ավագ վանքում և Կապուսի վանքում, որտեղ պատրաստվում էին նաև բանիբուն երաժիշտներ: Մի չափածո հիշատակարանում, որտեղ նշվում են առաջնորդների ու միաբանների անուններ, կան նաև հետևյալ տողերը.

«Ոմանք ի սպաս սրբոյ բանի

եւ այլք ի վարումն երաժշտի»⁵⁵:

Այստեղից ունենք բազմաթիվ երգչական մատյանների ընդօրինակության փաստեր՝ արված հատկապես Առաքել գրչի ձեռքով⁵⁶:

XV-XVII դարերի հոգևոր երաժշտության զարգացման ընթացքի մասին ընդհանուր տեղեկություններ կարելի է քաղել հայ պատմիչների աշխատություններից: Նրանցից մեկը Թովմա Մեծոփեցին է (1378-1446) Գրիգոր Տաթևացու աշակերտը Տաթևի վանքում, որը գլխավորել է 1408 թ. իր ուսուցչի հիմնադրած Մեծոփավանքի բարձրագույն տիպի դպրոցը: Իր «Պատմութիւն Լանկ-Քամուրայ և յաջորդաց իւրոց» արժեքավոր երկում Թովմա Մեծոփեցին, պատմելով Սարգիս Ապրակունեցուն՝ իսառաքստա (Սուխարի) Ս. Աստվածածին վանքում հաստատվելու մասին, գրում է, որ այդ վարդապետարանն ուներ 60-ից ավելի աշակերտ և մեծ հուշակ էր ձեռք բերել. «Եւ ուսոյց զամենայն ծովեզերս Վասպուրական գաւառիս ուսմամբ և գիտութեամբ, ժամօք և պատարագօք»⁵⁷: Նրա հաջորդը՝ Վարդան Հոգոցվանեցին, նույնպես ծաղկեցրել է իր ուխտը՝ «լուսաւորեալ պայծառացոյց զհոգիս ամենեցուն ժամօք եւ պատարագօք, ուսմամբ գրոց եւ սաղմոսերգութեամբ»⁵⁸: Ինչպես վկայում է Թովման, վանքում աշակերտները վարժվել են նաև մանրուսման արվեստի մեջ⁵⁹: Մյուս գործիչը, որին հիշատակում է Թովմա պատմիչը, Հովհաննես Մեծոփեցին է, որը Մեծոփ գալով, զարդարել է սուրբ ուխտը «ժամօք, աղոթիւք և պատարագօք, ընթերցմամբ գրոց եւ ուսումնականօք եւ գեղեցիկ կարգաւորութեամբ»⁶⁰: Հովհաննես Մեծոփեցին դասավանդում էր «ամենայն երաժշտական արուեստ

⁵⁴ Լ. Խաչիկյան, Աշխատություններ, հ. Գ, էջ 271-272:

⁵⁵ Հ. Ոսկեան, Բարձր Հայքի վանքերը, Վիեննա, 1951, էջ 15:

⁵⁶ Ժե դ. հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 18, 32, 51, 74, 123 և այլն:

⁵⁷ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ-Քամուրայ և յաջորդաց իւրոց, էջ 37:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 50:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 54:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 57:

ուաման»⁶¹, և հենց նրա օրոք է, որ Թովմա Մեծոփեցին հիմնավոր երաժշտական կրթություն է ստացել: Վերջինիս կենսագիր Կիրակոս վարդապետը վկայում է, որ ուսումնառության ընթացքում նա հույժ վարժվել էր երաժշտական արվեստի մեջ⁶², Մեծոփավանքում և այլուր ուսուցանել սաղմոսներ, աղոթքներ, շարականներ և ժամակարգություն⁶³: Իր բազմակողմ շնորհների հետ մեկտեղ աչքի է ընկել նաև բանաստեղծական տաղանդով, հորինել է հոգևոր գանձեր ու տաղեր, ինչպես նաև աշխարհիկ երգեր ու տաղեր⁶⁴: Մեծ է Թովմա վարդապետի դերը Մեծոփավանքի դպրոցում որպես գրչության արվեստի բանիբուն ուսուցիչ, «քաջ քարտուղար» և «գրչապետ»: Նա քաջահմուտ է եղել խազանշանների իմացության մեջ, և իր աշակերտներին էլ ուսուցանել խազագրության արվեստը: Այդ են վկայում նրա ձեռքով ընտիր խազագրություններ ընդօրինակված բազմաթիվ ձեռագրերը: Հետագայում իրենց արտագրած երգչական մատյանների հիշատակարաններում Թովմայի աշակերտները արժանին են հատուցում իրենց ուսուցչապետին՝ անվանելով նրան «մեծ և տիեզերալոյս», «ճշմարիտ քարոզող ազգիս Հայոց և պարծանք ամենայն վարդապետաց և կրօնաւորաց»: 1432 թ. Մեծոփավանքում ընդօրինակված ժամագրքի և Պատարագամատուցի գրիչ ներսեսը անհուն երախտիքով է հիշում իրեն օրինակ շնորհած աստուածաբան վարդապետ և քաջ ընթացապետ Թովմային, «որ փայլ է ի մերումս ժամանակի իբրև զարեգակն ի կորընթարթս երկնից: Զոր և պահեսցէ զսա Քրիստոս Աստուած երկար ամաւք ի պարծանս Հայոց ազգիս»⁶⁵: Հունան վարդապետը, հիշատակելով բազմերջանիկ վարդապետ Թովմային, նշում է, որ իր բազում եղբայրներին մխիթարում էր՝ «ուսուցանելով... տաղով և դասիւ ևս»⁶⁶:

Թովմա վարդապետը գրչության արվեստի լավագույն վարպետներից էր և, ի թիվս այլոց, ըստ կենսագիր Կիրակոս վարդապետի, գրել է «ընտիր և անսղալ Աղավթամատուց և մեկնիչք և Տաւնացոյց ի լաւ օրինակաց»⁶⁷: Սակայն Մեծոփեցին առավելապես հայտնի է իբրև հայոց Աղոթամատուցի խմբագրող, ինչը վկայում է իր իսկ ձեռքով գրված հիշատակարանում. «Արդ, ես՝ մեղապարտս ի մանկունս եկեղեցւոյ՝ նուաստ վարդապետս Թովմայ՝ ի յերկրէ Քաջբերունեաց, ի յուխտէ սուրբ Աստուածածնին, որ այժմ Մեծոփայ վանք վերա-

⁶¹ Գ. վարդ. Յովսէփեան, Նոր նիսբեր Թովմա Մեծոփեցու կենսագրութեան, Վաղարշապատ, 1914 - Պատմութիւն մեծի րաբունապետին Թումայի, գոր արարեալ է Կիրակոսի բանասէր վարդապետի, էջ 5:

⁶² Նույն տեղում, էջ 6:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 5:

⁶⁴ Լ. Խաչիկյան, Թովմա Մեծոփեցի. - Աշխատություններ, հ. Գ, էջ 699-700:

⁶⁵ ԺԵ դ. հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 423-424:

⁶⁶ ԺԵ դ. հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 336:

⁶⁷ Պատմութիւն մեծի րաբունապետին Թումայի, գոր արարեալ է Կիրակոսի բանասէր վարդապետի, էջ 5:

ձայնի, **սրբագրեցի զԱղօթամատոյցս**⁶⁸ յընտիր յընտիր արինակաց յաստուածաբան վարդապետացն և հոգիընկալ մերոյ ազգիս թարգմանչացն, հրամանաւ սուրբ և երջանիկ վարժապետացն մերոց և համշիրակ հարազատ հոգևոր եղբարց: Եւ բաժանեցի յիններորդ աստիճան զաղօթս հասարակաց՝ դիրահաս և դիրագիւտ ամենայն իմաստուն մտաց, և թողաք բարի յիշատակ զինուորեալ եկեղեցւոյս մեր Հայաստանեայց, ի փառս անմահ թագաւորին Քրիստոսի և ի լուսաւորութիւն պայծառութեան հոգևոր որդոցդ Աստուծոյ՝ գրոց աշակերտեալ անձանց և քահանայական դասուց միանձանց, ամէն»⁶⁹: Այնուհետև հորդորում և խնդրում է ընդօրինակել և չալսափոխել՝ «զի բավական է, որ ինչ փոխեալ եղև ի բազում արինակաց»: Իր օրինակը գաղափարողներին նա պատգամել է հիշատակարանը ևս նույնությամբ պահել:

Հայոց Աղոթամատոյցի նշանավոր ուսումնասիրողներից մեկը՝ Հ. Վարդան Հացունին, բաղդատելով բազմաթիվ ձեռագրեր, եզրակացնում է, որ Թովմա Մեծոփեցին կատարել է մի շարք կարևոր հավելումներ, որ վերաբերում են ժամերի խորհուրդներին կամ վերնագրերին, պատմական կամ աղոթական մասերին⁷⁰: Մանրամասնեք մեկ-երկու օրինակով: «Զարթուցեալքս» քարոզին Մեծոփեցին տալիս է խորագիր՝ «Յովհաննու Մանդակունույ ասացեալ», ճշգրտում է փոխերգեցողության կարգը: Այնուհետև՝ ճաշու մեծ քարոզներին առաջին անգամ հեղինակ է դնում՝ «Յովհաննու Մանդակունույ»: Երգասացությունների ծիսական կիրառության մասին նույնպես հստակ ցուցումներ է տալիս, ինչպես, օրինակ, պարտադիր է դարձնում գիշերապաշտաման «Յիշեսցուք» երգի բաղադրամաս կազմող «Անբաժանելի»-ն⁷¹ և կամ Հանգստյան կարգը խրատում է սկսել Հանգստյան շարականներով, Ապաշխարության ողորմյաներով և ըստ պատշաճի շարականով, և նոր միայն շարունակել երեք տնօրինականներով (Հոգեգալստյան, Աստուածածնի և Խաչի շարականներով)⁷²:

Ժամակարգության վերաբերյալ ձևակերպումները Մեծոփեցին շարադրել է «Խրատ յաղագս պաշտամանց եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, զի այսպէս լիցի կարգ պաշտաման» գրվածքում⁷³: Այստեղ տրված են ժամերգություններին առնչվող մանրամասներ, կոնկրետ ցուցումներ՝ հերթագայվող աղոթքների, ընթերցվածների, երգասացությունների վերաբերյալ: Թովմա Մեծոփեցին վերախմբագրել է հասարակաց աղոթքի ինը ժամերի վերնագրերը՝ դրանց բոլորին

⁶⁸ Ընդգծումը մերն է - Ա. Մ.:

⁶⁹ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռագիր N 5212 (1458 թ., Մեծփավանք, ժողովածու): ԺԵ դ. հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 597-598: Այս հիշատակարանի այլ տարբերակներ՝ նույն բովանդակությամբ, տեղ են գտել N 6057 և 590 ձեռագրերում:

⁷⁰ Վ. Հացունի, նշվ. աշխ., էջ 313:

⁷¹ Մ. արք. Օրմանեան, Ծիսագիտութիւն Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ, Երուսաղէմ, 1977, էջ 9:

⁷² Նույն տեղում, էջ 18:

⁷³ Տես Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. N 435, Ժամագիրք ատենի, թ. 310բ և այլուր:

նախադասելով «Կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից» բառակապակցութիւնը: Այսպէս, օրինակ, գիշերային ժամերգութիւնը մինչ այդ կոչվում էր «Պաշտօն գիշերի» (Հովհաննէս Օձնեցի), «Գիշերային փառաւորութիւն» կամ «Գիշերոյն աղօթք» (Ստեփանոս Սյունեցի), «Մէջգիշերի աղօթք» (Մովսէս Երզնկացի), «Մէջգիշեր» (Գրիգոր Տաթևացի): Մեծոփեցին այն դարձնում է «Կարգաւորութիւն Հասարակաց աղօթից որ կատարի ի մէջ գիշերի»: Կամ էլ՝ երեկոյան ժամերգութիւնը, որ նախապէս կոչվում էր «Երեկոյին աղօթքն» (Հովհաննէս Օձնեցի և Ստեփանոս Սյունեցի), «Գոհութեան աղօթքն» (Եսայի Նշեցի), «Խոնարհեցո» (Գրիգոր Տաթևացի), Մեծոփեցու խմբագրութեամբ դառնում է «Կարգաւորութիւն Հասարակաց աղօթից երեկոյի ժամուն»⁷⁴:

Դեռևս Գրիգոր Տաթևացին Աղոթամատուցի ժամերի դիմաց նշում էր նաև խորհուրդներ, ինչպէս օրինակ՝ Գիշերայինն «ի դէմս Հօր Աստուծոյ», Երրորդ ժամն «ի դէմս Հոգւոյն Սրբոյ՝ որ յերրորդ ժամու էջ յառաքեալսն», Առավոտյանն «ի դէմս Որդւոյ» և այլն: Թովմա Մեծոփեցին, ավելի ևս ընդարձակելով դրանք, ըստ Վ. Հացունու, տալիս է «Պաշտօնական մեկնութիւններ աղօթական ժամերու խորհուրդին»: Նշենք դրանցից մեկ-երկու օրինակ.

«Կարգաւորութիւն Հասարակաց աղօթից եկեղեցեաց Հայաստանեայց, որ կատարի ի մէջ գիշերի՝ ի դէմս Հօր Աստուծոյ».

«Կարգաւորութիւն Հասարակաց աղօթից Արեւագալի ժամուն, որ կատարի ի դէմս Հոգւոյն Աստուծոյ, այլ եւ ի դէմս Յարութեանն Քրիստոսի եւ երեւման աշակերտացն» և այլն:

Հասարակաց աղօթքին վերաբերող այս վերջնական ձևակերպումները Թովմա Մեծոփեցին արել է 1432 թ., որին հետևել են ձեռագիր և տպագիր ժամագրքերը⁷⁵: Աղոթամատուցի խմբագրման այս տարեթիվը վերահաստատում է նաև Ա. Մաթևոսյանը⁷⁶: Նա գտնում է միաժամանակ, որ Աղոթամատուցի ճշգրտումներն ու սրբագրութիւնները եղել են Թովմա նորընծա վարդապետի ատենախոսութեան նյութը, որն արտասանել է Երևանի Անանիա առաքյալի անապատում: «Երբ Գրիգոր Տաթևացին նրան վարդապետական գավազան շնորհեց, հավանաբար նաև «հրաման» տվեց Աղոթամատուցը կարգավորելու մասին: Այս դեպքում միայն հասկանալի է դառնում Մեծոփեցու վերոհիշյալ հիշատակարանում գրառված «հրամանաւ ... վարժապետացն մերոց» արտահայտութիւնը»⁷⁷:

Հայ իրականութեան մեջ ծիսական մատուցումների առաջին խոշոր բարենորոգիչը Ներսէս Շնորհալին էր, որի մասին մեզ հասած վարքում գրված է.

⁷⁴ Վ. Հացունի, նշվ. աշխ., էջ 37-38:

⁷⁵ Հետագայի տպագրերում եղել են ինչ-ինչ մասնակի փոփոխություններ:

⁷⁶ Ա. Մաթևոսյան, Մեծոփավանքի գրչության կենտրոնը (ԺԳ-ԺԳ դդ.), Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 149:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 149-150:

«Ջարդարէր զվանորայան և զեկեղեցիան աստուածային պայծառագոյն կարգօք»⁷⁸, «նորոգէր զառաջին սուրբ հարցն հաստատեալ կարգս եկեղեցւոյ. և զարդարէր զեկեղեցիս Հայաստանեայց անթերի լրմամբ»⁷⁹: Մեկ այլ տեղում կենսագիրը հավելում է. «սկսանէր երգել զերգս հոգևոր պաշտամանց զոր պակաս և թերի գտանէր»⁸⁰: Սակայն Շնորհալու հորինած երգերը միանգամից չէ, որ մուտք են գործել ծիսապաշտամունքային արարողակարգ. ավելին՝ մինչ այժմ այստեղ ընդգրկված չեն Շնորհալու գանձերից և տաղերից և ոչ մեկը: XIII-XIV դարերում Գրիգորիս Գ Պահլավունու, իր՝ Ներսես Շնորհալու և նրա հաջորդ Գրիգոր Տղայի ջանքերով ժամագրքի մեջ են ներառվել հետևյալ երգերը՝ «Յիշեսցուք» և «Ջարթիք», «Նորաստեղծեալ», «Լոյս Արարիչ Լուսոյ», «Ճանապարհ և ճշմարտություն», «Ջարչարակցեալ», «Նահապետին Աբրահամու», «Ի Քէն հայցեմք», «Յարևելից», «Նայեաց սիրով», «Ճգնաւորք Աստուծոյ» երգերը⁸¹: Թովմա Մեծոփեցին իր «Խրատում» հիշատակում է Շնորհալու «Աստուած անեղ», «Նորոգող տիեզերաց», «Այսօր անճառ», ինչպես նաև «Առաւօտ լուսոյ» և «Աշխարհ ամենայն» երգերը: Այսպիսով, հայոց Աղոթամատուցի պատմությունը XV դարում նշանավորվում է Ներսես Շնորհալու հանրահայտ ստեղծագործությունների ներմուծմամբ⁸²:

Թովմա Մեծոփեցու մատենագրական ժառանգության մեջ կարևոր տեղ է գրավում ձայնեղանակներին նվիրված նրա արժեքավոր մեկնությունը (Մատենագարան, N 599)⁸³: Այն միջնադարյան նմանատիպ մեկնությունների մեջ առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում մոտեցման իր յուրահատուկ կերպով, որտեղ եկեղեցական ձայնեղանակները համադրվում են այն գույների հետ, որով նկարագրվել են Ավետարանական խորանները:

***

Հոգևոր երաժշտության հետագա զարգացումը Հայաստանում նույնպես ընթացել է քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում: XVI դարից մինչև XVII դարի կեսերը Հայաստանը գտնվում էր Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի միջև ընթացող ռազմական բախումների կիզակետում: Երկու կողմերի նվաճողական քաղաքականության հետևանքով ոչնչանում են քաղաքներ ու գյուղեր, ժողովուրդը, պարբերաբար գտնվելով մեկ այս, մեկ այն կողմի իշխանապետության տակ, մատնվում է սովի ու չքավորության, գործող մարդահարկի միջոցով հազարավոր հայ մանուկներ են մահմեդականացվում: XVII դ.

⁷⁸ Մրբոյն Ներսեսի Շնորհալոյ Պատմութիւն վարուց. - Սուփեթֆ հայկականֆ, Բ. ԺԿ, Վենետիկ, 1854, էջ 14:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 37:

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 36:

⁸¹ Տե՛ս Վ. Հաջումի, նշվ. աշխ., էջ 228-301:

⁸² Նույն տեղում, էջ 303, ինչպես նաև՝ 325-326:

⁸³ Մեկնության բնագիրն առաջին անգամ հրատարակել է Ա. Արևշատյանը իր «Հայ միջնադարյան «ձայնից» մեկնություններ» աշխատության մեջ (էջ 134) կից ուսումնասիրությամբ (էջ 71-73):

Շահ Աբաս I-ի արշավանքների հետևանքով Հայաստանը նոր ավերների է ենթարկվում, բռնություններ գերեզարկվում են հարյուր հազարավոր հայեր: Նրա տիրապետության ժամանակ մեծ հարկեր էին դրված վանական թեմերի վրա: Մի առանձին հրամանով կաթողիկոսներից պահանջվում էր անհապաղ հանձնել նրանց մոտ գտնվող ինչքն ու գանձերը, իսկ չվճարողներին ենթարկում էին կտտանքների⁸⁴: Վանքերն ու եկեղեցիներն ավերված էին, կողոպտված, «լուեալ ի պաշտամանց և ի պատարագաց»⁸⁵: Եկեղեցու սպասավորները դադարել էին Սուրբ Գիրքն ընթերցելուց, որովհետև անգետ էին և անհաղորդ Աստծո պատվիրաններին, մինչև իսկ մշտապես զբաղված էին գուսանների նվագակցությունամբ գինարբուքներ կազմակերպելով: Աշխարհականներն իսպառ մոռացել էին աղոթքների, խոստովանությունների, հաղորդության և պահքի մասին. «աղաւաղեալ եղծեալ էր բարեկարգութիւն ի վերին աշխարհէս Հայոց, և փոխանակ նորա արձանացեալ և արմատացեալ անկարգութիւն», - գրում է Առաքել Դավրիժեցին⁸⁶:

Թուրք-պարսկական պատերազմական գործողությունները շարունակվում են մինչև 1639 թ. և ավարտվում կնքված հաշտությամբ, որը տևում է մոտավորապես 80 տարի: Խաղաղ գինադադարը որոշակիորեն նպաստում է կրթության և մշակույթի վերաշինության գործին: Սկսում են վերանորոգվել վանքերն ու նրանց կից դպրոցները, նոր թափով վերսկսվում է ուսուցման գործը, ի հայտ են գալիս մի ամբողջ խումբ փիլիսոփա-երաժիշտներ, որոնք իրենց գործունեությունն ուղղում են ի նպաստ հոգևոր երաժշտության զարգացմանը:

Հոգևոր երաժշտության ուսումնասիրման կարևոր սկզբնաղբյուր է Գրիգոր Դարանազցու (1576-1643) «Ժամանակագրությունը»: Հեղինակը, թվարկելով Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Ազարիա Ջուղայեցու աշակերտներին (XVI դարի վերջերին), նշում է Հովհաննես վարդապետ Այնթապցուն՝ իբրև «երաժիշտ և բարձրաբարբառ քարոզ տիեզերաց»⁸⁷: Խոսքը 1601 թվականին կաթողիկոս հռչակված Հովհաննես Դ Այնթապցու մասին է: Բ. Կյուլեսերյանը հայոց կաթողիկոսների մասին իր ուսումնասիրության մեջ հիշատակում է երկու ձեռագիր, որտեղ Կիլիկիո Հովհաննես Դ կաթողիկոսը կոչված է «քաջ և անյաղթ փիլիսոփա» և «երաժիշտ քաջ ըրբունապետ»: Հեղինակը հավաստում է «ան լաւ գիտէ եկեղեցական երգեցողութիւնը և կ'երգէ, երաժիշտ մըն է: «Փիլիսոփայ» բառին ալ պիտի տայինք իր միջնադարյան իմաստը, որ է երաժիշտ, երգեցող. բայց «քաջ և անյաղթ» բառերը թույլ չեն տար, որ փիլիսոփայն գրկէինք իր իմաստասերի նշանակութենէն ալ»⁸⁸:

⁸⁴ Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Վենետիկ, 1786, էջ 543, 594, 684-685:

⁸⁵ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 290:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 291:

⁸⁷ Գրիգոր վարդապետի Կամախեցայ կամ Դարանազցայ ժամանակագրութիւն, հրատ. Մեսրոպ վարդ. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1915, էջ 319:

⁸⁸ Բարբէն Ա արքայակից կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441-էն մինչև մեր օրերը), Անթիլիաս-Լիբանան, 1939, ս. 215-216:

Ազարիա Զուղայեցուց առաջ կաթողիկոսական միևնույն գահին նստած էր հաշատուր Բ Զեթունցին (հաշիկ Ուլնեցին) կամ հաշատուր Բ Երաժիշտը: Բ. Կյուլեսերյանն իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ նշում է, որ կաթողիկոսը, հավանաբար, քաջ երաժիշտ է եղել, այսինքն՝ «ոչ միայն իբրև «ձայնաւոր», այլ մանաւանդ իբրև վարպետը երաժշտական արվեստին»⁸⁹: Հովհաննես Գ Այնթապցու աշակերտներից է եղել նաև Կիլիկիոյ կաթողիկոս Ներսես Սեբաստացին, որն իր ուսուցչից ստացել էր երաժշտական պատշաճ կրթություն. «վարժումն մանր երգոց երաժշտականութեան և ընթերցումն Աստուածաշունչ Գրոց»⁹⁰:

Գրիգոր Դարանաղցին իր «Փամանակագրության» մեջ⁹¹ հիշատակում է Մաղաքիա վարդապետին (XV դ. վերջ – XVI դ. սկիզբ), որը գործել է Բաբերդի մոտ գտնվող Ս. Ստեփանոս Վահանաշեն վանքում: Եղել է Հովհաննես Համշենցու աշակերտը, որին իր արտագրած Ավետարանի հիշատակարանում հիշում է իբրև «Քաջ տիեզերալոյս Վարդապետ»⁹²: Նա իր գործունեությունն ամբողջապես ծավալել է վանքում, օրինակել բազմաթիվ ձեռագրեր՝ այդ թվում Աստուածաշունչ մատյան, Ավետարան, Հայսմավուրք, Սաղմոսարան, Շարակնոց, Ճաշոց և այլ ժողովածուներ: XVI դարի նշանավոր եկեղեցական գործիչներից մեկն է եղել Ղուկաս Կեղեցին, որն ապրել է Ամիդի ԺԲ Առաքելոց վանքում, հորինել է բազմաթիվ շարականներ «քաղցրաձայն եղանակաւ»: Առաքել Դավրիժեցին նրան կոչում է «գլուխ ամենայն վարդապետաց»⁹³, իսկ Գրիգոր Դարանաղցին՝ «շնորհալի բանաստեղծն եւ տաղասաց»⁹⁴: Խոսելով հոգևոր երաժշտության և ընդհանրապես կրթական գործընթացի մասին, Դարանաղցին շեշտում է այնտեղ տիրող ծայրաստիճան անմխիթար վիճակը. այդ պատճառով է, որ Ղուկաս Կեղեցին որոշում է համառոտել Շարականի կարգերը (ձեռագիր աղբյուրներից հայտնի է «Խրատք և կարգ շարական քաղելոյ» խորագրով): Այսպես, Ծննդյան և Վերափոխման տոների ութօրեքից թողնում է ընդամենը երեքը, նաև՝ կրճատում Աղուհացից, Հարություն, Հոգեգալստյան և հաշի շարականները, որպեսզի աշակերտները կարողանան հեշտությամբ սերտել և մտապահել դրանք⁹⁵:

XVI-XVII դդ. հայոց վանքերում գործած երաժիշտներից են⁹⁶.

⁸⁹ Նույն տեղում, ս. 141:

⁹⁰ Գրիգոր Դարանաղցի, Ժամանակագրություն, էջ 337:

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 407:

⁹² ԺԵ դ. հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 204:

⁹³ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, էջ 4:

⁹⁴ Գրիգոր Դարանաղցի, Ժամանակագրություն, էջ 350:

⁹⁵ Նույն տեղում:

⁹⁶ Երաժիշտների մասին տեղեկությունները, ի թիվս այլոց, փայլած են նաև հետևյալ աշխատությունից՝ Հայերեն ձեռագրերի ժե դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, հ. Ա., Եր., 1974, հ. Բ, Եր., 1978:

քաջ և արի փիլիսոփա տեր Աստվածատուրը, 1581 թ., Խիզան,
տեր Մարտիրոս անուշաձայն երաժիշտը, 1601 թ., Խիզան,
եղիա երաժիշտը Խաղտյաց գավառի Քան գյուղի եկեղեցում, 1605 թ.,
տեր Նահապետ երաժիշտը՝ «վարպետ, որ է յոյժ ուսած և կատարեալ, և
երաժիշտ տետրի և շարականի», 1606 թ., Իլովի (Լվով) Հաճկատար Ա.
Աստվածածին վանք,

տեր Պետրոսը, որի մասին գրում է 1607 թ. Կաֆայի Ա. Աստվածածին
եկեղեցում օրինակված Գանձարանի գրիչը շափածո հիշատակարանում.

Ով տէր Պետրոս դու գովելի,
Քաջ երաժիշտ, ձայնդ գովելի,
Գըրոց որդի և անուանի,
Նըկարագիր ձեռաց շնորհի⁹⁷:

տեր Խաչատուր երաժիշտը Մոկսի Ա. Աստուածածնի, Ա. Հովհաննու Կարա-
պետի և Ա. Ստեփաննոսի Նախավկայի վանքում, 1614 թ.,

տեր Մանուել երաժիշտը և տեր Ստեփանոս փիլիսոփան, 1622 թ., Լիմ
անապատ,

տեր Վասիլ արքեպիսկոպոսը՝ «գքաջ քարտուղարն և գերաժիշտ վար-
պետն» Հալեպի Ա. Աստվածածին եկեղեցում, 1622-1636 թթ.,

Մանուել արքեպիսկոպոսը, Բջնիի Ա. Աստուածածին վանքի առաջնորդ
(1610-1624 թթ.)⁹⁸,

տեր Մարտիրոս Տարոնեցին՝ քաջ երաժիշտ և աստվածաբան վարդապե-
տը, 1627 թ., Խորձյունյաց (իմա՝ Խորձյան) գավառի Ա. Աստվածածին վանք,

տեր Մարկոսը՝ «քաջ երաժշտապետն Հայոց», 1629 թ., Կ. Պոլսի Ա. Նիկո-
ղայոս վանք,

տեր Մարտիրոսը՝ «քաղցրաբարբառ երաժիշտ և աստվածաբան վարդա-
պետ», 1630 թ., Ամիդ և այլք:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում գրչական կենտրոններում ընդօրինակ-
վել են մեծ քանակությամբ ձեռագրեր: Արգասաբեր է եղել Մալաթիայի, Չար-
սանձագի վանքերի գործունեությունը, որտեղ արտագրվել են բազմաթիվ Շա-
րակնոցներ, Գանձարան, Տաղարան ու այլ մատյաններ: Կարմիր վանքը նույն-
պես եղել է գրչական կենտրոն, որտեղ իբրև անվանի և ժրաշան արտագրող-
ներ աչքի են ընկել Վարդանը և Արսենը, որոնք օրինակել են Սաղմոսարան,
Ժամագիրք և Պատարագամատուց (1621 թ.), երկու Շարակնոց՝ Խլկցի լավ և
ընտիր օրինակից (1623-1624 թթ. և 1629 թ.)⁹⁹: նույնպիսի կենտրոններ էին
նաև Տիգրանակերտի Բարձրահայաց Ա. Աստվածածին, Քաղցրահայաց կամ

⁹⁷ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. N 2672, ք. 402ա:

⁹⁸ Այրարատ. բնաշխարհ Հայաստանեայց, տեղագրեաց Հ. Ղետնդ Վ. Մ. Ալիշան, Վենե-
տիկ, 1890, էջ 276:

⁹⁹ Հ. Ոսկեան, Սեբաստիայի, Խարբերդի, Տիարպեիի եւ Տրապիզոնի նահանգներու վան-
քերը, էջ 150-156:

Հավավու Ս. Աստվածածին, Տրապիզոնի Ս. Ամենափրկիչ վանքը և այլն, որտեղ երգչական բազմաթիվ մատյաններ են արտագրվել:

XVI դ. վերջին – XVII դ. սկզբին ավերների և կողոպուտների հետևանքով եկեղեցիները զրկվել էին և՛ արտաքին, և՛ ներքին հարդարումից, դադարել էր պաշտոններգությունը, լուել էին եկեղեցու զանգերը, չէր հնչում հոգևոր երգը: Այս ամենը պետք ուներ բարեկարգման, որի գլուխ կանգնում է Մովսես կաթողիկոս Տաթևացին (1578-1632): Նրա ջանքերով նորոգվում են Մայր Աթոռի վանական շինությունները, ըստ պատշաճի վերականգնվում Տերունական և սրբոց տոնակատարություններն ու օրվա ժամերգությունները: Նա վերականգնում է Գիշերային, Առավոտյան և Արևագալի, ճաշու ժամերի երգեցողություններն ամենայն մանրամասնությամբ, հրահանգում վերահաստատել նաև Ստեփանոս Սյունեցու Հարություն օրհնությունները¹⁰⁰: Այս բարենորոգումների շնորհիվ հավատավոր ժողովուրդը վերադառնում է Աստծո տուն, եկեղեցին լցվում է խնկաբույր բուրվառներով և առ Աստված ուղղված հոգեթով աղոթքներով և երգեցողությամբ: Իր ունեցած վաստակի համար ժամանակակիցները՝ ի նշան երախտագիտության, Մովսես Գ Տաթևացի կաթողիկոսին տվել են «Երկրորդ Լուսավորիչ Հայոց» պատվանունը¹⁰¹:

XVII դարի առաջին կեսին բարենորոգչական գործունեություն է ծավալում նաև Պողոս վրդ. Մոկացին: Որպես առաքյալ շրջում էր ամենուրեք, քարոզում էր կենաց խոսքը, շինում էր եկեղեցիներ, ժողովում մանուկներ և Սուրբ Գիրքն ուսուցանում, հաստատում էր դպրատներ: Մոկացին մշտապես զբաղված էր ժամասացությունը կանոնավորելու, եկեղեցական պաշտամունքի մեջ քաջավարժ սպասավորներ պատրաստելու խնդիրներով: «Եւ ինքն Պողոս վարդապետն էր վարուքն սուրբ և առաքինի, հանապազօր սաղմոսերգ», - գրում է Առաքել Դավրիժեցին և շեշտում. «զՅիշեսցուքն, զկանոն զլուխն, զալէլուն խազով ասէր՝ հանգերձ ութ կանոնաւ սաղմոսին, եւ յառաւօտուն զփրկական խորհուրդ պատարագին մատուցանէր»¹⁰²: Այս երկու ականավոր վարդապետներին Առաքել Դավրիժեցին համեմատում է Պետրոս և Պողոս առաքյալների հետ. «Իսկ երկոքին վարդապետքն Մովսէս և Պողոս եղեն իրերաց ընկերք իբրև զսուրբ առաքելայն Պետրոս և Պողոս, լեալք ամուլք հաւատոյ շրջեցան ամենայն գաւառս արևելեայ աշխարհիս, քարոզէին ամենեցուն զճշմարտութիւն, շինէին զեկեղեցիս, կարգէին քահանայս, հաստատէին դպրոց, ուսուցանէին մանկունս»¹⁰³:

XVII դարի I կեսին հայոց գրի ու դպրության, կրթության, գիտության ու երաժշտարվեստի զարգացման մեջ հսկայական դեր կատարեցին անապատական համալիրները և նրանց կից դպրոցները:

¹⁰⁰ Ժամագիրք, Նոր Զուղա, 1642, էջ 700-701:

¹⁰¹ Ն. Ալիևեան, Մովսես Գ. Տաթևացի հայոց կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը, Վիեննա, 1936, էջ 152:

¹⁰² Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, էջ 267:

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 291:

Անապատները բնակավայրերից հեռու գտնվող ճգնակյացների մենաստաններ էին, որի անդամներն ապրում էին խստաբարո կանոնական կյանքով, սնվում բացառապես բուսական սնունդով, գերծ էին որևէ շփումից և ենթարկվում էին միմիայն անապատահորը: Առաջին հայտնի անապատներից է Սյունյաց կամ Հարանց Մեծ անապատը (1611-1613 թթ.), որ հիմնել են Սաղմոսավանքի Սարգիս եպիսկոպոսը (Ամբերդցի) և Կիրակոս քահանա Տրապիզոնցին: Այստեղ դասավանդում էին Հին և Նոր կտակարանների մեկնություն, ժամասացություն, գրչության արվեստ, երաժշտություն: Ուսուցիչների թվում էին Կիրակոս Տրապիզոնցին, Ներսես Մոկացին, Պողոս Մոկացին, Մովսես և Թոմաս Տաթևացիները, Դավիթ Շամքորեցին, որոնցից յուրաքանչյուրը հետագայում հիմնել է իր միաբանությունը¹⁰⁴: Հարանց անապատը և դրանից սկիզբ առած մյուս միաբանություններն ունեին հստակ մշակված կանոնակարգ, որի մեջ մտնում էր հետևյալը՝ բացի շաբաթ, կիրակի և տերունական տոներից, ամբողջ տարին պահքով անցկացնել, ամեն օր առավոտ ու երեկո խոստովանություն անել, նաև՝ «ի տէրունական աւուրսն զգիշերն պաշտամբ անցուցանել մինչև ցառաւօտն, և ի սոյն աւուրս անխափան մատուցանել պատարագ»¹⁰⁵: Հիմնադիր հայրերը մանրամասնել էին նաև ժամերգության կարգը. «զառաջին ժամ գիշերոյն պաշտամբք կատարել ի տէրունի աւուրսն: Եղանակաւ յիշեսցուք այլովքն. և երկու կանոն սաղմոս և ի վերջն կանոնագլուխ ձայնիւ. և հանգստեան շարական և աւետարան, պաշտօն վասն ննջեցելոց. և օրհնութիւն ըստ խորհրդոյ աւուրն, և ի վերայ՝ քաղուածք շարականաց. և թագաւորք, և պէլուք ձայնիւ. նոցին զկնի ընթեռնուլ զյայտմաւորք, և ի վերայ նորա շարական ըստ պատշաճի ճառին, որ ընթերցաւ. և զկնի երկու կանոն ևս սաղմոս. զհետ նորին հարցն իւրովք սարօքն. և զարևելից ժամն, իւրով կանոնաւ սաղմոսովն. և զկնի առաւօտու ժամուն, և երեկոյի ժամուն, յետ արձակելոյն՝ գիրս խրատականս ընթեռնուլ յամենայն աւուր: Եւ զերրորդ ժամ ցերեկին և զվեցերորդ ժամն, և զիններորդ ժամն, իւրեանց նշանակեալ սաղմոսովն, զատ և ուրիշ ի միմեանց յիւրաքանչիւր նշանակեալ ժամու ասէին. և զկնի զպատարագն սուրբ մատուցանէին. և զարարողութիւն պատարագին՝ դպրօք և սարկաւագօք, և իւրաքանչիւր ոք իւրովք նշանակեալ զգեստուքն. ամենեքեան խոստովանեալ և ապա զգեստաւորեալ, ահիւ և դողութեամբ կալ առաջի պատարագին, և մտաւոր և սրտառուլ աղօթել և գիտել ի սրտի՝ թէ զինչ աղօթեն»¹⁰⁶: Այս կարգը, հարկավ, պիտի պարտադիր լիներ նորանոր ստեղծվող անապատների համար. թեև, ինչպես Վ. Հացունին է կարծում, չընդունվեց բոլորի կողմից՝ հատկապես այդ շրջանում տարածում գտած սաղմոսականոնների զանցառություն պատճառով¹⁰⁷:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 253-254:

¹⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 256:

¹⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 257-258:

¹⁰⁷ Վ. Հացունի, նշվ. աշխ., էջ 340:

XVI-XVIII դարերում մշակութային խոշոր կենտրոն էր Բաղեշի Ամրոտու¹⁰⁸ վանքի դպրոցը: XV դարի վերջում այն հիմնել էր Դանիել վարդապետը, որ Գրիգոր Տաթևացու աշակերտն էր: Այստեղ ուսուցանում էին կրոնագիտություն, աստվածաբանություն և տրամաբանություն: Նրան հաջորդեցին Հովհաննես Համշենցին, Գրիգոր Արճիշեցին, Ներսես Մատաղը, Ներսես Բաղիշեցին, Ներսես Ամկեցին, Հովհաննես Ոստանցին, Ներսես Մոկացին, Մելքիսեթ Երևանցին (Վժանցին)¹⁰⁹: Վանքում մի նոր կրթական որակ մտցրեց Բարսեղ վարդապետ Գավառցին, որի օրոք սկսեցին դասավանդել փիլիսոփայություն, քերականություն և ճարտասանություն: Վերջինս խորամուխ եղավ փիլիսոփայական երկերի ընթերցանության մեջ (ինչպիսին էին Դավիթ Անհաղթի, Պորփյուրի, Արիստոտելի և այլոց երկերը) և աշակերտներին մի ըստ միոջե մեկնեց դրանք, ինչպես Դավրիժեցին է գրել՝ «պատճառ եղև գտանելոյ արտաքին գրոց գիտութեան»¹¹⁰: Դպրոցը մեծ ծաղկում ապրեց XVII դարի երկրորդ կեսին, երբ վանքի առաջնորդությունը ստանձնեց Վարդան Բաղիշեցին: Ըստ Մ. Օրմանյանի, Բաղեշի դպրոցի աշակերտությունը հայ վարդապետության նոր զարգացման սկզբնապատճառն է հանդիսանում, քանի որ Հովհաննես Համշենցու և Գրիգոր Արճիշեցու բազմաթիվ աշակերտներ՝ սփռվելով այս ու այն կողմ, նոր դպրոցներ բացեցին¹¹¹: Վանական վարդապետները նաև բանիբուն երաժիշտներ էին, և նրանցից ոմանք նաև երաժշտաբանաստեղծական ուշարժան ժառանգություն են թողել¹¹²:

XV-XVIII դարերում մեծ զարգացում է ապրում հոգևոր տաղերգությունը: Այդ են վկայում ձեռագիր Գանձարաններում ու Տաղարաններում գրի առնված հայտնի ու անհայտ հեղինակների նորանոր ստեղծագործությունները: Նշանավոր երաժիշտներից է Առաքել Սյունեցին (XIV դ. երկրորդ կես - XV դ. առաջին կես)՝ հատկապես Տիրոջ Հարությունը նվիրված իր տաղերով՝ «Դասքն հրէական», «Ով պարտիզպան», «Տեսեալ Մարիամ զՏէրն», «Տէր մեր փառօք այսօր յարեալ» և այլն: Դրանցից մի քանիսը մեզ են հասել երաժշտական բաղադրիչով և տեղ գտել Ջայնագրյալ Պատարագում¹¹³: XIV դարի վերջին քառորդի և XV դարի առաջին կեսի հայ տաղերգուներից է Առաքել Բաղիշեցին, որը բազմաթիվ գանձերի¹¹⁴, ինչպես նաև հոգևոր տաղերի հեղինակ է:

¹⁰⁸ Կամ, ըստ Օրմանյանի, ուղիղ հնչմամբ՝ «Ամրոդոյ» (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, Կ. Պոլիս, 1914, § 1710):

¹⁰⁹ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, էջ 391:

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 394:

¹¹¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, § 1710:

¹¹² Այս հարցին կանոնադաշտում մեկ այլ պատեհ առիթով:

¹¹³ Առաքել Սյունեցու՝ Ջայնագրյալ Պատարագում ներառված «Դասքն հրէական», «Ով պարտիզպան» և «Աստուածն ամենի» տաղերի հանգամանալից ֆունկցիոնը կատարել է Ն. Թահմիզյանը իր «Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V-XV դդ.» աշխատության մեջ (էջ 310-317):

¹¹⁴ Տե՛ս Առաքել Բաղիշեցի, ուսումնասիրություն, ֆունկցիոնալ բնագրեր և ծանոթագրություններ Ա. Ղազինյանի, Եր., 1971, էջ 49-51:

Վերջիններին թվում են՝ «Գովեստ առ Սուրբ Աստուածածինն» («Աստուածածին Կոյս պատուական»), «Տաղ Ծննդեան» («Օրհնեալ ես Սուրբ Աստուածածին»), «Տաղ Աւետեաց» («Օրհնեալ Հայր երկնաւոր»), «Տաղ Յարութեան» («Այսօր յարեալ ի մեռելոց») և այլն¹¹⁵:

XIV դարի վերջին և XV դարի առաջին տասնամյակներին է ապրել ու ստեղծագործել Մատթեոս Զուղայեցին, որը բացի մեկնություններից, քարոզներից ու այլ աշխատություններից, հեղինակել է նաև գանձեր ու տաղեր, այդ թվում՝ «Մեծի հանդիսի աւուրս», «Իսկակից Որդի», «Միակզ ահաւոր», «Միայն Բանին Հօր», «Ի կամս Արարչի», «Ի սկզբան էին», «Եւ Հայաստան անշարժ կացեալ» և այլն¹¹⁶: «Մատթեոս Զուղայեցու կյանքն ու մատենագրությունը» հոդվածում, ուսումնասիրելով հեղինակի բանաստեղծական ժառանգությունը և արձանագրելով, որ գանձերն ու տաղերը ձայնագրված են երաժշտական ճոխ խազերով, ահադ. Լ. Խաչիկյանն իրավամբ եզրակացնում է, որ Զուղայեցին եղել է ոչ միայն բանաստեղծ, այլ նաև երաժիշտ-կոմպոզիտոր¹¹⁷: Սակայն նրա գործերից ոչ մեկի երաժշտական բաղադրիչը մեզ չի հասել:

Հոգևոր տաղերգությունը մեծ ծաղկում է ապրել Գրիգոր Մերենց իլաթեցու (1349-1425) ստեղծագործության մեջ: Նա Գրիգոր Տաթևացու հետ մեկտեղ եղել է Հովհան Որոտնեցու աշակերտը, գործունեություն է ծավալել Խառաստավանքում, Մեծփավանքում, ապա նաև՝ Յիսնավանքում¹¹⁸: Ժամանակաշրջանի նշանավոր անձանցից էր, բազմաշնորհ գործիչ՝ պատմագիր, գրիչ, ծաղկող, բանաստեղծ: Եղել է նաև փայլուն երաժիշտ, տիրապետել խազագրության արվեստին, հեղինակ է «Խրատ ժամատեղաց» և «Գովութին Սաղմոսի» ծիսագրական գրվածքների: Գրիգոր իլաթեցու ամենակարևոր և նշանակալի ձեռնարկներից մեկը Գանձարան ժողովածուի խմբագրությունն էր¹¹⁹, որը XV դարում տեղի ունեցած պատմամշակութային խոշոր իրադարձություններից մեկն էր: Ըստ Ա. Մաթևոսյանի, այս մտահղացումը իլաթեցին իրականացրել է 1399-1401 թթ.¹²⁰: Եթե մինչ այդ Գանձարանում ընդգրկված էին կա՛մ միայն գանձեր, կա՛մ դրանք հանդես էին գալիս տաղային միավորների հետ տարբեր զուգորդումներով, ապա իլաթեցու խմբագրած Գանձարանը իրենից ներկայացնում է մի երաժշտածիսական մատյան, որում կանոնակարգված

¹¹⁵ Առաջին Բաղիչեցու հեղինակած տաղերի ցանկը նշգրտված է նրա ստեղծագործության հետազոտող վաստակաշատ միջնադարագետ Ա. Ղազինյանի կողմից, որից և օգտվում ենք:

¹¹⁶ Տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. N 425, 428, 430, 473, 474, 475 և այլն: Մի ֆանի գանձ-տաղերում առկա «Ի Մատթեոսէ, խնորեաց Գրիգոր» ծայրակայր վկայում է, որ դրանք գրվել են Գրիգոր իլաթեցու պատվերով:

¹¹⁷ «Բանբեր Մատենադարանի», 1956, N 3, էջ 66:

¹¹⁸ Գրիգոր իլաթեցու կյանքն ու գործունեությունը ամբողջապես ներկայացված են Ա. Մաթևոսյանի և Ս. Մարաբյանի «Գրիգոր Մերենց իլաթեցի» ուսումնասիրության մեջ (Եր., 2000):

¹¹⁹ Գրիգոր իլաթեցին խմբագրել է նաև Հայամավուրֆ և Ճաղընտիր ժողովածուները:

¹²⁰ Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 3, Եր., 1977, էջ 216:

կերպով իրար են հաջորդում միևնույն տոնին նվիրված գանձ-տաղ-մեղեդի-հորդորակ շարքերը՝ դասավորված ըստ եկեղեցական տոնակարգի: 1445 թ. Աղթամարում Թովմա Մինասենցի ձեռքով օրինակված Գանձարանի (Մատենադարան, N 5521, թ. 433բ-434ա) հիշատակարանում կարդում ենք. «Վարդապետ Գրիգոր անուն Ղըլաթեցի, ըստ նախնեացն Մերենց կոչեցեալ, յոյժ հանձարեղ եւ բանիբուն եւ առատամիտ, ոչինչ նըւազ գոլով քան զյառաջ յիշեցեալ վարդապետն»¹²¹, այլ գերազանց գտաւ քան զնոսին: Սորա առեալ զառաջնոյ երգեալ գանձարանն եւ յամենեցունցն զհամեղաբանն եւ զքաղցրեղանակսն հաւաքեալ սրբագրեաց մեծաւ աշխատութեամբ եւ ի յոտն եհան: Թէ պակաս բան կայր ի վանկան՝ յաւելցոյց յինքենէ, եւ թէ աւելի բան կայր, որ հատակոտոր բերէր ի վանկան՝ քերեալ ի բաց եհան»¹²²: Ինչպես եզրակացնում է գանձարանների քաջահմուտ հետազոտող Ա. Քոչկերյանը, հլաթեցու խմբագրած ժողովածուում գանձասաց կամ տաղասաց հեղինակն այլևս չէր առանձնանում որպես անհատականություն, որովհետև նրա նպատակն էր՝ ներկայացնել Գանձարանն իբրև ամբողջական, լիարժեք ժողովածու. «Իրանում տեղ գտած հեղինակներն իրենց գանձերով ու տաղերով այն նյութը, այն ատաղձն էին, որով պիտի կազմվեր կառույցը՝ Գանձարան ժողովածուն»¹²³:

Վերոհիշյալ հիշատակարանը տեղեկացնում է նաև, որ հլաթեցին հորինել է բավականաչափ թվով գանձեր ու տաղեր. «Եւ յաւել յինքենէ բազում գանձս եւ տաղս համեղաբանս եւ քաղցրեղանակս, տէրունական տաւնից ետ ամենայն սրբոց ի վերայ անուան իւրոյ»: Գանձարաններում հանդիպում ենք նրա հեղինակած բազմաթիվ գանձերի ու տաղերի, ինչպես՝ «Գերահրաշ Աստուած գոլով», «Աստուած փառաց», «Գաղտնի խորհրդին», «Գանձ եմ ախորժ», «Գանձ եմ համեղ», «Գերագոյն բարի Փրկիչ», «Գերահրաշ Աստուած», «Գոհաբանեալ Սուրբ Աստուածածին», «Գոչումն ըղձական», «Գոչէր հրեշտակն» և այլն: Վերջինս Գրիգոր հլաթեցու ստեղծագործությունից երաժշտական բաղադրիչով մեզ հասած եզակի նմուշներից է («Գրիգոր» ծայրակապով), որից ունենք երկու տարբերակ, մեկը՝ Կոմիտասի¹²⁴ և մյուսը՝ էմի Աբգարի¹²⁵ ձայնագրություններով (իրարից բոլորովին տարբեր):

XVI դարի առաջին կեսին իր գրական գործունեությունն է ծավալել կաթողիկոս Գրիգորիս Աղթամարցին: Նա իր կրթությունը ստացել էր Արճեշի Ուռնկարի Ս. Նշան վանքում, որին հետագայում ձոնել է «Գերակատար Աս-

¹²¹ Նկատի ունի նախապես հիշատակված նշանավոր գանձասաց-տաղասացներին՝ Գրիգոր Նարեկացուն, Ներսես Ծնորհալուն, Մխիթար Այրիվանեցուն և այլոց:

¹²² Ժե դ. հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 583:

¹²³ Ա. Քոչկերյան, Գանձարանային մշակույթ, Եր., 2008, էջ 187:

¹²⁴ Կոմիտաս, Երկերի ժողովածու, հ. 8, Հոգևոր ստեղծագործություններ, խմբագրություն՝ Ռ. Աթայանի, Գ. Գյոզակյանի, Դ. Դերոյանի, Եր., 1998, էջ 173:

¹²⁵ Երգաձայնալսման Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցույ. Պատարագամատոյց, գրեալ ըստ արդի ձայնագրութեան յեմի Աբգարէ, Լայպցիգ, 1920, հ. 2, էջ 754:

տուած համայնի» սկզբնատողով գանձը: Վերջինիս հաջորդում են՝ «Մեղեդի ազնիւ հաշին Ուռնկարու»՝ «Խոստովանիմք զՄիածին Բարձրեայ», և հորդորակ՝ «Վառեալ լուսովն աստուածային» (տեղ են գտել Գանձարան ժողովածուում): Աղթամարցին նաև մի քանի հոգևոր տաղերի հեղինակ է, որոնցից երեքը նվիրված են Ս. Աստվածածնին՝ «Անեղին տաճար», «Արքային փակեալ պարտեզ» և «Տապանակ կազմեալ անփուտ», իսկ մեկը՝ Քրիստոսի Խաչելությանն ու Հարությանը՝ «Արեգակն արդարութեան» սկզբնատողով¹²⁶: Բացի այս, աշխարհիկ բովանդակությամբ իր մյուս գրվածքներում ևս տաղերգուն կրոնական-աշխարհական իմաստ էր ներդնում. դրանցից է «Յամէն առաւօտ և լոյս» ժողովրդականացած տաղը: Գրիգորիս Աղթամարցու ստեղծագործություններից միայն մեկն է իր երաժշտական բաղադրիչով հասել մինչև մեր օրերը. խոսքը «Անեղին տաճար» տաղի մասին է, որը գրառված է Արմաշի վանքի հայկական նոտագրությամբ ձեռագրերում: Այն եղել է շատ սիրված ստեղծագործություն¹²⁷, անվերապահորեն Տիրամորը գովերգող և նրան դիմող բանաստեղծին համակած անկեղծ զգացմունքի, նաև հարուստ բառագանձով ստեղծված պատկերավորության շնորհիվ: «Անեղին տաճար»-ը հազվագյուտ երգվող նմուշ է և այս իմաստով եզակի արժեք է ներկայացնում: Մեղեդու՝ գրական տեքստին համահունչ ինքնաբուխ հորդումը, երգային լայնաշունչ ծավալումը, նրբին ու հեզասահ անցումները Աստվածամոր հրաշագեղ պատկերի կերտումն են:

Հոգևոր երաժշտության պատմության կարևորագույն բնագավառներից մեկը երաժշտածիսական մատյանների տպագրությունն է: Հայ գրքի առաջին հինգ երախայրիքների ցանկում, որ լույս տեսան 1512-1513 թթ. Վենետիկում Հակոբ Մեղապարտի ձեռքով, տեղ գտան «Պատարագատետրն» ու «Տաղարանը»: «Պատարագատետրը» նշանավոր է առաջին հերթին իր հիշատակարանով (միակը հինգ գրքերի մեջ), որից էլ հենց հայտնի է դարձել հայ առաջին տպագրիչի անունը և առաջին հայերեն գրքի տպագրության թվականը. անկասկած է, որ հրատարակիչը օգտվել է Պատարագի լավագույն բնօրինակներից¹²⁸: «Տաղարանի» տիտղոսաթերթն է՝ «Տաղարան է սայ. հոգոյ և մարմնոյ»: Այստեղ ընդգրկված են Մկրտիչ Նաղաշի, Ֆրիկի, Հովհաննես Թլկուրանցու («Բանք Յովանիսի») տաղերը, Ներսես Շնորհալու հանելուկները և մի քանի այլ նյութեր: Հայ տպագրության հաջորդ նշանակալի փուլը կապված է Աբգար Դպիր Թոխաթեցու գործունեության հետ, որը Վենետիկի իր տպարանում 1565-1566 թթ. հրատարակեց Սաղմոսարան (ընդգրկում է Ա-ՃԾ սաղմոսները): Գրքի հի-

¹²⁶ Գրիգորիս Աղթամարցի, ուսումնասիրություն, բնագրեր և ծանոթագրություններ Մ. Ավդաբեկյանի, Եր., 1963, էջ 65:

¹²⁷ Ն. Ալիևեան, Գրիգորիս Ա կաթողիկոս Աղթամարցի. կեանքը և ֆերթուածները, Վիեննա, 1958, էջ 44:

¹²⁸ Տ. Պալեան, Հայ տպագրության ամենահին երախայրիք մ'ալ. - «Համդեւ ամսօրեայ», 1894, N 12, էջ 359:

շատակարանում հատուկ նշված է՝ «կազմեցաւ սուրբ երգարանս Դաւթի լաւ և յընտիր օրինակէ Գառնեցոյ վարդապետի»¹²⁹: Այնուհետև Աբգար Դպիրը տեղափոխվում է Կոստանդնուպոլիս և այնտեղ շարունակում իր գործը՝ 1568 թ. իրականացնելով ժամագրքի և Պատարագամատուցի միասնական հրատարակությունը, հետո տպագրում «Տաղարանը», իսկ 1569-ին՝ «Մաշտոցը»: Աբգար Թոխաթեցին ոչ միայն որակական նոր մակարդակի բարձրացրեց տպագրությունը, այլև ավելացրեց հատկապես հոգևոր բովանդակությամբ գրականության տպագրացանկը: XVI դարի հայ գրքի տպագրության գործն ավարտվում է Հովհաննես Տերզնցու հրատարակած «Սաղմոսարանով» (1586-1587):

Տպագրական գործն առավել մեծ ծաղկում է ապրել XVII դարում: XVI դարի վերջին - XVII դարի առաջին կեսին ապրած հայ երևելի կրթական-լուսավորչական գործիչներից հաշատուր Կեսարացին, Առաքել Դավրիժեցու բնութագրմամբ՝ «իմաստուն եւ բանիբուն» վարդապետը¹³⁰, երաժիշտ, որը եղել է Նոր Զուղայի առաջնորդը, այնտեղ հիմնել դպրոց, գրագրարան: Սակայն նրա գլխավոր գործերից մեկը եղել է 1638 թ. Նոր Զուղայի տպագրատան հիմնադրումը, որտեղ էլ մինչև 1642 թվականը, Կեսարացին իրականացրել է մի շարք մատյաններին՝ Սաղմոսի, Խորհրդատետրի և ժամագրքի տպագրությունը:

Հայերեն գրքի տպագրական գործի արժանի շարունակողն էր Կեսարացու սան Ոսկան Երևանցին, որի գործունեության ամենանշանակալի նվաճումը եղավ 1668 թ. հայերեն «Աստուածաշնչի» տպագրությունը Ամստերդամում: Նրա ջանքերով Ամստերդամում հրատարակվել է նաև Շարակնոցը երկու անգամ, առաջինը՝ 1665 թ. («Երաժշտական երգեցմունք հոգևորականք»), և երկրորդը՝ 1669 թ.: Շարակնոցում տրված են նաև ձայնեղանակային նշումներն ու խազանշանները: Հենց խազագիտության տեսանկյունից ուսումնասիրելով մեր առաջին տպագիր Շարակնոցը, Ն. Թահմիզյանը գրում է, որ Ոսկան Երևանցին մեծ և արդյունավոր աշխատանք է կատարել խազավորումը խնամքով և բանիմացորեն վերարտադրելու տեսակետից: Որպես տիպ վերցված գրչագիր Շարակնոցի ընտրությունը կատարվել է հմտաբար, «օրինակելի բժախնդրություն է ցուցաբերվել խազանշանների տպագրական գծագրաձևերին պարզություն, գեղեցկություն, հստակություն և նույնիսկ՝ ինչ-որ հնուց եկող «գրչագրական» հարազատ նկարագիր հաղորդելու առումով»¹³¹: Ոսկան Երևանցին հրատարակել է նաև առաջին խազավոր ժամագիրքը՝ 1667 և 1673 թթ.:

XV-XVII դդ. հայ հոգևոր երաժշտության պատմությունը, որ ներկայացրինք ամփոփ ակնարկով, լի է բազմահարուստ իրագարծություններով: XVII դ. սկիզբ է առնում Վերանորոգության շրջանը, որն իր վառ դրսևորումն է ունեցել նաև հոգևոր երաժշտության մեջ, ինչը առանձին ուսումնասիրության նյութ է:

¹²⁹ Գ. Զարբհանալեան, Հայկական մատենագիտություն, Վենետիկ, 1883, էջ 595-596:

¹³⁰ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, էջ 286:

¹³¹ Ն. Թահմիզյան, Ոսկան վարդապետն ու խազագրության արվեստը. - «Էջմիածին», 1966, ԺԱ-ԺԲ, էջ163:

